

Таким чином М. Драгоманов справедливо вказував на недоліки державного апарату. Корупція і шахрайство переходили у сфери життя населення, зачіпали різні верства суспільства (чиновників, міщан, селян). Він значну увагу приділяв з'ясуванню історичних чинників, уявленнь про соціально – економічні реалії українського суспільства.

Джерела та література:

1. Временные правила о волостном суде 1889 // Режим доступу: – <http://gkaf.narod.ru/reader/12jul1889.html>
2. Драгоманов М. П. Життя по селах // Громада. – 1882. – № 5. – 269 с.
3. Спутник чиновника. – 1912. – № 9. – С. 18 – 19
4. Філософія права: Навч. посіб. / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заїчковський. – К., 1998. – 210 с.

Аннотація

В статье рассматриваются место в теоретическом наследии М. Драгоманова такой важной социальной проблемы как коррупционные злоупотребления чиновников местных гражданских и правовых органов власти второй половины XIX века.

Ключевые слова: коррупция, чиновник, взятка, общество, М. Драгоманов, служебное злоупотребление.

Annotation

The article deals with a place in the theoretical heritage Dragomanov such an important social problem as corrupt abuse of officials of local civic and legal bodies of the second half of the XIX century.

Keywords: corruption, official, bribe, society, Dragomanov, and malfeasance.

УДК–94:[316+33](092)(477)

Аліна Третьякова
(Київ)

ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОГЛЯДАХ М. П. ДРАГОМАНОВА

Проаналізовано теоретико-економічні підходи М. П. Драгоманова щодо реформування українського суспільства.

Ключові слова: М. П. Драгоманов, пореформені аграрні відносини, капіталізм, соціалізм.

У житті суспільства одне з найважливіших місць займає економічна сфера, тобто все те, що пов'язане з виробництвом, розподілом, обміном і споживанням створених працею людини благ. М. П. Драгоманов невтомно досліджував та осмислював можливості реформування та розбудови сучасних йому суспільств, їх розвиток в соціальному, національному та економічному напрямках. Значне місце у програмі державницької реорганізації М. П. Драгоманова займають економічні проблеми, тому його без перебільшення можна вважати одним з видатних українських економістів-теоретиків. Сьогодні, звичайно, відрізняється від того, якою Україна була в другій половині XIX ст. Тепер вона має свою державність, але як і тоді, наш народ стоїть перед вибором, від якого залежить його подальша історична доля. Саме тому сьогодні постає необхідність дослідження поглядів М. П. Драгоманова на економічний аспект реформування українського суспільства.

Об'єктом дослідження є суспільно-політична думка як в Україні, так і в Європі в цілому у другій половині XIX ст. Предметом дослідження є погляди М. П. Драгоманова на економічний аспект реформування українського суспільства.

В різний час цією проблематикою займалися А. М. Круглашов [1], Я. Й. Грицак [2], І. П. Лисяк-Рудницький [3], В. А. Потульницький [4], В. Й. Борисенко [5, 6]. Їх праці висвітлювали різні напрямки діяльності мислителя. Проте на сьогоднішній день проблема поглядів М. П. Драгоманова на економічний аспект реформування українського суспільства залишається малодослідженою, а тому потребує детального вивчення.

Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду економічних конструкцій реорганізації українського суспільства вироблених М. П. Драгомановим варто виділити кілька основних етапів його зацікавленості господарськими питаннями.

У період перебування в Україні, економічна тематика розглядалася М. П. Драгомановим досить фрагментарно. Його оцінки та судження переважно знаходились у просторі поміж ліберальним та народницьким підходами до «народних бід». Вони обмежувалися визначенням їх причин і засобів лікування [1, с. 102]. У женецький період до початку 1880-х рр. він активно

використовує радикально-соціалістичну риторичку. М. П. Драгоманов палко доводив необхідність докорінних суспільно-політичних змін нестерпного становища робітників, селян, інтелігентних прошарків населення в Росії та Австро-Угорщини. Період з середини 80-х рр. характеризується спробами вченого синтезувати власні уявлення про розв'язання економічних проблем із поглядами земської та ліберально-демократичної інтелігенції на бажані і можливі перетворення. І завершував його творчість, як зазначає А. М. Круглашов, особливий період, пов'язаний з формуванням і розгортанням діяльності Русько-української радикальної партії. Він відзначається значною ревізією М. П. Драгомановим своїх поглядів, намаганням віднайти український, східноєвропейський варіант конструктивної економічної програми на засадах поєднання програмних компонентів соціального реформізму та політичного радикалізму [1, с. 102].

М. П. Драгоманов ввів соціологічний термін «плебейська нація» – тобто нація, яка зведена до селянської маси і не має власної аристократії чи буржуазії. За кількома винятками, як-от поляки чи мадяри, майже всі народи Східної Європи були в часи вченого такими плебейськими націями. В країнах, де лінія класового поділу збігалася з лінією поділу національного, де правлячий клас був різко відділений від простого люду глибокою прірвою іншої мови, культури та ідеології, рухи за соціальне та національне визволення зливаються в одне ціле [2, с. 163]. Відтак, в економічній сфері увага вченого була прикута до пореформених аграрних відносин. М. П. Драгоманов виступав із почином широкої наукової й громадської дискусії про особливості економічного розвитку Росії після реформи 1861 р., становище українських земель як у її складі, так і в складі Австро-Угорщини. Особливо ці питання цікавили вченого у час виходу неперіодичного видання «Громади».

Реформу 1861 р. М. П. Драгоманов розглядав як позитивний акт, вельми корисний для суспільства. Водночас він підкреслював її антинародну спрямованість. Видавець «Громади», зазначав, що реформа була проведена в інтересах поміщиків, капіталістів і самодержавства. Селяни одержали лише особисту волю без землі. «Після севастопольської війни скрізь по Україні крепаки стали ждати волі то од царя руського, то од Наполеона, а потім коли вийшла звісна воля без землі 19 Февр. 1861 р «то вони скрізь стали ждати нової волі і слушного часу» [7, с. 18]. Реформа, зазначав вчений, не тільки не дала селянам землі, «а й відібрала ту, яка в них була» [3, с. 18]. Це призвело до погіршення становища селянства, оскільки до феодальних форм експлуатації, які багато в чому збереглися, додалися капіталістичні її форми. Селяни, позбавлені землі, мусили «йти в найми», писав М. П. Драгоманов [7, с. 18].

Причину тяжкого економічного становища селянства науковець вбачав у суспільно-політичних відносинах і рішуче виступав проти тих, хто такою причиною вважав пияцтво й ледарство самих селян. «За убожество краю винуватити хлопа, і на бенкетах, видаваних за провінційні гроші, в газетах, удержуваних з провінційних доходів, – і в соймі, до котрого вибори перепроваджено – тому визискуваному, голодному і холодному з їх ласки хлопові виговорювати темноту, лінивство і п'янство. Від хлопа смердить горілкою; але про золото, зароблене його кровною працею, і видерте від него, вони не кажуть», – зазначав учений [8, с. 58].

У 1884 р. в своєму конституційному проекті «Вільна спілка» М. П. Драгоманов окреслив схему необхідних економічних заходів щодо покращення становища селян після надання їм волі: надання кожному селянину можливості користування або володіння землею та лісом; зобов'язати землеробів брати участь у виконанні будь-яких суспільно-корисних робіт в інтересах товариства; дозволити викуп всіх природних ресурсів, залізниць, доріг і т.п. у власність держави, адміністративних утворень, громад, а також в користування населення [9, с. 101].

М. П. Драгоманов давав одному із своїх галицьких друзів таку пораду: «Вам галицьким радикалам треба європейських соціалістичних ідей, пожалуй, до того російської прихильності до селянина.., та всего цього прилагодженого до спеціальних австрійських, а почастино галицьких обставин. Знаєте, я б Вам радив звернути увагу найбільше на Ірландію та на Бельгію. Перша цікава для нас по своїм аграрним справам і по зручності організації селян, а друга по зв'язку соціальної агітації з політичною та по тому, як валони і фламандці спільно йдуть в агітації серед робітників, а нарешті по тому, як соціалістична агітація іде там поряд з практичною кооперацією Раджу слідити за всім робітницько-крест'янським рухом, а не за самим тільки патентовано-соціалістичним, колективістичним» [3, с. 314]. За переконанням вченого, соціалізм перш за все мав носити практичний характер конкретних дій, спрямованих на покращення умов праці для робітників та селян. На його думку, такі речі, як встановлення 8-годинного робочого дня були нагальніші, аніж суперечки про форми організації праці. Більш того, М. П. Драгоманов наголошував на одночасній необхідності створення культурних (технічне навчання) та політичних

(виборче право) підвалин для поступального впровадження соціалістичних ідей. Мислитель усвідомлював, що по всій Європі робітничі рухи очолюють не найбідніші, а культурно й економічно сильніші робітники.

Найпершу умову радикальної зміни становища робітників і селян М. П. Драгоманов бачив у знищенні приватної власності. Тут спостерігається вплив на вченого ідей французького мислителя П'єра Жозефа Прудона (1800 – 1865). Оголошуючи велику капіталістичну власність «крадіжкою», Прудон увічнював дрібну власність. Він відстоював утопічну ідею організації при капіталізмі «справедливого обміну» між окремими товаровиробниками. Прудон виступає за створення «хліборобсько-промислової федерації», цехів і громад, які зберігали свою владу під контролем громадян-виробників. Тільки при цих умовах можуть дотримуватися Справедливість і Свобода – найголовніші цінності людського суспільства. [10, с. 75]. Французький мислитель обстоював ідею необхідності ліквідації держави і заміни її безвладною суспільною організацією на федеративних засадах, де управління зосереджується в громадах – «департаментів», що мають повну владу на тій території, яку вони займають, і регулюються з середини. На шляху до утворення «департаментів», і, відповідно, ліквідації держави мали бути організовані кредитні та споживчі асоціації, які мали об'єднувати дрібних власників і функціонувати на засадах безгрошового товарообміну. Такі асоціації розглядалися Прудоном і його послідовниками як ефективний шлях боротьби не лише проти держави, але й проти великого капіталу.

Теоретик громадівського руху позитивно оцінював ті ідеї М. О. Бакуніна стосовно громадської самоорганізації населення, які останній запозичував у Прудона без змін. Коли ж Бакунін по-своєму інтерпретував вчення Прудона, М. П. Драгоманов називає це «привнесенням у федералізм Прудона... дикого, варварського ...», від чого цей федералізм ставав набагато менш конструктивним [11, с. 80]. На відміну від народників, М. П. Драгоманов не лише не заперечував капіталістичного розвитку країни, а й бачив, що Росія вже стала на цей шлях. Мислитель наголошував, що розвиток капіталізму сприяє розвитку продуктивних сил, прискорює технічний прогрес.

Бачив вчений і негативні сторони капіталізму, такі як кризи, безробіття, що вже почали виявлятися в Росії. Для критичного аналізу капіталістичного виробництва М. П. Драгоманов намагається використати політичну економію. Високо оцінюючи фундаментальні праці з політичної економії західних економістів, вчений підкреслював необхідність їх перекладу, що сприяло б розвитку в країні економічної думки. Саме відсутність економічної літератури, на думку М. П. Драгоманова, негативно позначається на інтелектуальному розвитку молоді. Однак, першочерговим завданням був не переклад Мілля, Маркса, Лассаля, а створення популярного курсу політичної економії, зрозумілого для трудящих мас.

Водночас М. П. Драгоманов був обізнаний із працями К. Маркса і Ф. Енгельса. Він поділяв марксистські ідеї про соціалізм як більш прогресивний лад, що може виникнути лише у промислово розвинутих країнах, а також твердження Маркса про політику і державу як надбудову над економічним базисом [4, с. 68].

Однак, М. П. Драгоманов категорично заперечував марксистську теорію класової боротьби, соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату. Соціалізм для нього був справою далекого майбутнього. Полягав в завоюванні політичних свобод і вже на цьому ґрунті – здійсненні соціально-економічних реформ. Будучи соціалістами, М. П. Драгоманов і І. Я. Франко намагалися довести Марксову неправоту в тій частині його теорії, яка заперечувала для робітників потребу національної батьківщини.

Багато соціалістів того часу були переконані, що доки існує капіталізм, не може бути жодної соціальної справедливості, а коли в майбутньому перемаже соціалістичний лад, то вся мислима соціальна справедливість буде забезпечена автоматично. М. П. Драгоманов не міг прийняти такого фаталізму, так само як не переконували його буржуазні ліберали, що намагалися виправдати всі гріхи тієї системи як сумні, але, на жаль, неминучі побічні продукти великого економічного й технічного поступу XIX ст. Його пильна соціальна свідомість вимагала конкретних заходів, якими можна було б якомога швидше зарадити всім бідам. Такою є вихідна точка його соціалізму. Під соціалізмом він розумів такий спосіб виробництва, за якого фабрики, заводи і продукти праці належатимуть робітничим громадам, а земля й результати сільськогосподарського виробництва – сільським громадами. Перехід до нового ладу він мислив як еволюційний, не заперечуючи, проте, і можливості революційних виступів, «без яких інколи не можна обійтись» [3, с. 320].

Приділяючи велику увагу тяжкому становищу робітничого класу за умов капіталізму,

М. П. Драгоманов пропонує заходи для його поліпшення: «Къ ограниченію часовъ дневнаго труда, прежде всего женщинъ и детей, – временемъ, при которомъ было бы возможно сохраненіе здоровья и развитіе телесное и нравственное. Фабричная работа для недостижныхъ 14-лѣтняго возраста должна быть безусловно запрещена. Къ установленіе посредническихъ судовъ между хозяевами и рабочими изъ выборныхъ отъ обеихъ сторонъ. Къ устройству для рабочихъ здоровыхъ жилищъ, къ удешевленію ихъ найма и къ облегченію покупки ихъ семействами и артелями рабочихъ» [9, с. 99]. Можна перекопатися, що першочерговими завданнями вчений вважав освіту та створення спільності між робітниками. Крім того, зазначав М. П. Драгоманов, необхідно домагатися підвищення заробітної плати та поліпшення умов праці. «Капітал при своєму нахабстві, заздрісті раз у раз захвачує в свою користь працю жінок і дітей і вимучує з них роботу поверх їх сили», а це може призвести до гибелі цілих поколінь людей, зазначав мислитель [12, с. 22].

Отже, економічні погляди М. П. Драгоманова трансформувалися протягом всієї наукової та суспільно-політичної діяльності вченого. Вони пройшли довгий шлях від окреслення схем колективної праці, організації робітничих асоціацій до вимог зміни політичного ладу в цілому. Останнє за переконанням мислителя необхідно було відкласти на віддалену перспективу. Відтак, будучи одним з прогресивних діячів свого часу М. П. Драгоманов справив величезний вплив на нове покоління вчених, які здійснили злам як в економічній, так і в політичній сферах реорганізації українського суспільства.

Джерела та література:

1. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов – Чернівці: Прут, 2000. – 487 с.
2. Грицак Я. Й Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856 – 1886) / Я. Й. Грицак – К.: Критика, 2006. – 631 с.
3. Лисяк-Рудницький І. Л. М. Драгоманов як політичний теоретик / І. Л. Лисяк-Рудницький // Історичні есе: В 2-х т. – К.: Основи, 1994 – Т. 1. – С. 299 – 323
4. Потульницький В. А. Теорія української політології. Курс лекцій / В. А. Потульницький – К.: Либідь, 1993. – 189 с.
5. Борисенко В. Й. Видатній мислитель і громадський діяч / В. Й. Борисенко // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах. – К., 2011. – С. 113 – 118.
6. Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття / Борисенко В. Й. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
7. Драгоманов М. П. Передне слово до Громади / Драгоманов М. П. // Українська збірка Громада – 1878 – № 1. – С. 5 – 101. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo
8. Драгоманов М. П. Панство і профанація в Галичині / М. П. Драгоманов // Українська збірка Громада – 1882 – № 5. – С. 20 – 58. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo
9. Драгоманов М. П. Вольный союз — Вільна спілка. / М. П. Драгоманов // Опыт украинской политико-социальной программы // Свод и объяснения. — Женева, 1884. – 109 с.
10. Прудон П. Ж. Что такое собственность? / П. Ж. Прудон — М.: Республика, 1998. – 370 с.
11. Драгоманов М. П. Михаил Александрович Бакунин: критико-биографический очерк / М. П. Драгоманов – Казань, 1906. – 97с.
12. Драгоманов М. П. Дарнінізм і нерівність. Розвиток тіла здоров'я робітників. Органи і машини / М. П. Драгоманов // Українська збірка Громада – 1881 – № 1. – С. 2 – 24. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/

Аннотація

Проанализированы теоретико-экономические подходы М. П. Драгоманова относительно реформирования украинского общества.

Ключевые слова: М. П. Драгоманов, пореформенные аграрные отношения, капитализм, социализм.

Annotation

Theoretic-ecomon approaches M. P. Drahomanov for reform of the Ukrainian society.

Key words: M. P. Drahomanov, the post-reform agrarian relations, capitalism, socialism.